



<https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.029>  
УДК 37.014+94(477)“1850/1900”

## Володимир МИЛЬКО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,  
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,  
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)  
volodymyr.mylko@gmail.com  
<https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

## СКАРГИ ТА ДОНОСИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

**Мета статті** полягає в аналізі управління закладами освіти Київського навчального округу (друга половина ХІХ ст.) крізь призму скарг і доносів на їхніх керівників. Основну увагу зосереджено на директорах та інспекторах гімназій і реальних училищ, штатних наглядачах повітових училищ. **Методологічна основа** включає використання історико-системного (вивчення досліджуваних процесів як цілісної конструкції, де окремі управлінці та заклади взаємопов'язані), історико-порівняльного (з'ясування спільних і відмінних рис реакції окружного керівництва на різні ситуації) та історико-генетичного (послідовне розкриття всіх етапів розгляду скарг і доносів з погляду причинно-наслідкових зв'язків) підходів. Крос-аналіз різних документів, створення перспективної картини розвитку подій на особистісному рівні стали підґрунтям для встановлення правдивості або неправдивості звинувачень. **Наукова новизна** визначена актуалізацією проблеми, яка не знайшла належного висвітлення у фаховому середовищі, а її розкриття базується на репрезентативній архівній базі. Акцент на скаргах і доносах як джерелі інформації про діяльність окремих керівників навчальних

Цитування: Милько В. Скарги та доноси як відображення кадрового забезпечення в освітніх закладах Київського навчального округу (друга половина ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 29—48. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.029>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

закладів допоміг відійти від стереотипних інституційних студій та розглянути всю систему освіти, зокрема окружний та міністерський рівні управління. Виконання поставлених завдань дозволило сформулювати **висновки** про поширеність анонімних і відкритих звинувачень освітнього чиновництва в широкому спектрі зловживань. Встановлено, що скарги й доноси надходили на різні рівні (до Києва й Санкт-Петербургу), мали внутрішнє (батьки, колеги-педагоги, підлеглі) та зовнішнє (представники місцевої влади) походження. Доведено, що попечителі округу активно використовували посадові рокирування та переміщення на інше місце роботи як метод розв'язання проблеми. Дефіцит кваліфікованих досвідчених кадрів визначив звільнення у відставку як граничне покарання, але за наявності необхідної для отримання пенсії вислуги (не менше 25 років). Імовірність подібних наслідків зростала після призначення нового попечителя округу, який прагнув призначити лояльних підлеглих. Насамкінець для подальшої перевірки запропоновано **гіпотезу** про приховане ініціювання анонімних скарг задля впливу на конкретного чиновника.

***Ключові слова:** навчальний округ, попечитель, інспектор, директор, донос, скарга, гімназія, реальне училище, ревізія.*

Доноси та скарги були неодмінною частиною діяльності органів державного управління. За слабкої правової системи чи розгалуженого бюрократичного апарату вони ставали одним із методів пошуку справедливості та водночас впливу на владу. У Російській імперії інститут доносительства активно використовувався для боротьби з політичними опонентами та як інструмент контролю над суспільством [1]. Зважаючи на освітню проблематику нашого дослідження, питання злочинів проти держави не розглядатимуться, натомість скарги й доноси будуть аналізуватися крізь призму виявлення деструктивних керівних практик і локальних управлінських ексцесів. За допомогою крос-аналізу документів і врахування подальшого розвитку подій у більшості випадків встановлено правдивість / неправдивість звинувачень на адресу чиновника. Представлений у статті перелік скарг і доносів не є вичерпним, однак дозволяє дослідити реакцію вищого окружного й міністерського керівництва на подібні випадки, зробити релевантні висновки. Зауважимо, що основною ознакою для розрізнення документів є наявність / відсутність авторства. Скарги підписувалися відкрито та мали більш офіційний характер, а доноси надсилали анонімно, принаймні ті з них, які аналізуються у статті<sup>1</sup>.

Історіографія питання представлена двома групами студій. Насамперед це дослідження, які формують концептуально-методологічне поле для розуміння впливу доносів і скарг на функціонування державного апарату Російської імперії [1—2], оцінки рівня поширення корупції чи інших деструктивних практик серед чиновників у межах українських губерній [3—4]. Другий блок студій дозволяє краще зрозуміти функціонування системи управління освітою аналізованого періоду [5] та порівняти прояви професійної некомпетентності серед службовців навчальних закладів [6—7]. Водночас записки з історії окремих гімназій важливі для пере-

<sup>1</sup> Такий поділ є умовним, оскільки також можна брати до уваги характер документа, відверто негативне забарвлення без доказової аргументації чи правомірність повідомлення про порушення.

вірки й доповнення джерельних матеріалів [8—10]. Належна репрезентативність останніх (архівні й опубліковані документи), фрагментарно введених до наукового обігу, визначає новизну презентованого дослідження.

Скарги й доноси на керівництво закладів освіти (повітових і реальних училищ, гімназій, губернських директорів тощо) Київського навчального округу<sup>2</sup> надходили від різних адресантів, зокрема й анонімних. У випадку відкритого авторства мова йшла про представників місцевої адміністрації чи громади, а також педагогів. Подібні документи не завжди надсилалися по управлінській вертикалі. Їх могли надсилати безпосередньо попечителю округу, оминаючи, наприклад, директора училищ губернії, якщо об'єктом уваги були повітові училища чи народні школи. Нерідко анонімні доноси отримувало Міністерство народної освіти. У такому випадку справа перебувала на особливому контролі й ретельно вивчалася. У разі серйозних порушень передбачався виїзд ревізора — помічника (заступника) попечителя чи окружного інспектора. Занадто суб'єктивного відгінку питання набувало, коли йшлося про особистий конфлікт — у службовій документації це теж фіксувалося, але відносно нечасто.

Як мінімум чотири службові перевірки, проведені через отримані доноси, стосувалися Федора Кітченка — інспектора Чернігівської гімназії (1843—1850), директора училищ Волинської губернії (1850—1860). У першому випадку (1847) йшлося про його жорстоке ставлення до учнів, хабарництво, розтрату майна й коштів. Частина звинувачень описав тогочасному попечителю округу О. Траскіну (1845—1848) командир дислокованої в Чернігівській губернії 2-ї піхотної дивізії Ф. Щербаський, решту — невстановлені особи. Розлогі пояснення щодо звинувачень надав директор гімназії Я. Неверов, безпосередній керівник Ф. Кітченка. За його словами, той дійсно мав «жорсткий, мстивий характер» і «непомірною та несправедливою суворістю» накликав на себе загальне невдоволення в Чернігові. Стосовно решти закидів директор висловлювався обережно або негативно: «не можу підтвердити звинувачень [...] але не можу і спростувати», «величезне перебільшення», «до мого відома не доходило ніколи жодного факту», «справжне безглуздя», «чернігівський поголос перебільшує справу». Втім через край негативну реакцію громадськості Я. Неверов висловив думку, що інспектор міг би бути корисним «в іншому місці»<sup>3</sup>. «Справа в тому, що Ф.А. Кітченко, жовчна та дратівлива людина, надмірно використовував покарання різками», — писав більш ніж через півстоліття вчитель гімназії М. Тутолмін [10, с. 167].

Не підтверджував звинувачень на адресу інспектора й чернігівський губернатор П. Гессе, однак схоже відгукувався про його характер: «[...] він норовливий, грубий і зухвалий з учнями, а при нагоді й з батьками, його не люблять учителі». У секретному листі до попечителя округу він декілька разів без деталей згадав про наявність у Ф. Кітченка протекції. Оцінивши ситуацію, Ф. Траскін обмежився по-

<sup>2</sup> Волинська, Київська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії.

<sup>3</sup> Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 707. Оп. 261. Спр. 19 (1847). Арк. 12—14.

передженням і погрозою звільнення з посади та зі служби, «якщо чутки підтвердяться хоча би якимось фактом»<sup>4</sup>.

Друга перевірка стосувалася діяльності Ф. Кітченка вже як директора училищ та гімназії Волинської губернії. В 1851 р. тутешній губернатор І. Васильчиков отримав із Санкт-Петербурга донос, автор якого стверджував, що Ф. Кітченко публічно «називає вчителів дурнями й безсоромними» та кричить на них («Йди геть!»). У відповідь той частково підтвердив звинувачення по відношенню до вчителя німецької мови Острозького дворянського училища Гофмана, але детально пояснив мотиви низкою серйозних порушень педагога: пропуски уроків, конфлікт із «законовчителем православного віросповідання», побиття «учня із дворян», відмова їхати на нове місце служби в Теофіополь, непослух і лайка на адресу штатного наглядача, відсутність на літургії в день тезоіменитства імператриці. Поміж поясненнями фактів і наприкінці листа Ф. Кітченко зазначив, що вважає «будь-яку владу священною», а «наклеп підлеглого на свого начальника» найбільшою зухвалістю. Згадка про відсутність на літургії, не кажучи вже про решту, робила справу ледве не політичною, тож помічник попечителя округу М. Юзефович ухвалив «звільнити взагалі зі служби» Гофмана<sup>5</sup>.

У наступному 1852 р. на Ф. Кітченка надійшов анонімний донос, написаний івритом. Його звинувачували у вимаганні хабарів від учителів і батьків учнів Житомирської гімназії, закупівлі дров для Житомирського рабинського училища за завищеними цінами (у змові з тутешнім директором В. Ковалевським). Останньому також закидали неефективне управління, використання для особистих потреб майна й коштів закладу, схильність до азартних ігор, здирництво з єврейського населення тощо. Керуючий округом Д. Бібіков (1848—1852) доручив інспектору казенних училищ М. Могилянському «секретним розшуком» з'ясувати достовірність обставин скарги<sup>6</sup>. За посадою той був досить добре знайомий з обома чиновниками й раніше особисто оглядав рабинське училище<sup>7</sup>.

Через два з половиною місяці, наприкінці червня 1852 р., М. Могилянський повідомив, що не виявив підтвердження жодному зі звинувачень. «Їдкі вигадки змішані з дійсними фактами, істина вправно спотворена і правильні дії подані у хибному вигляді», — зробив висновок інспектор. Д. Бібіков розпорядився не ухвалювати ніяких рішень стосовно директорів, натомість зібрати інформацію про двох потенційних авторів доносу. У відповідь на його секретний запит волинський губернатор надіслав відгук того ж директора рабинського училища В. Ковалевського<sup>8</sup>.

Кар'єра Ф. Кітченка завершилася в 1860 р. після більш ніж 30 років служби. На той момент навчальний округ очолював М. Пирогов (1858—1861). На початку лютого він отримав секретний лист від генерал-губернатора І. Васильчикова про зловживання Ф. Кітченка, зокрема, про збір з учителів коштів за приватні уроки та

<sup>4</sup> Там само. Арк. 16—19.

<sup>5</sup> Там само. Оп. 261. Спр. 6 (1851). Арк. 3—9.

<sup>6</sup> Там само. Спр. 1 (1852). Арк. 1—7.

<sup>7</sup> Державний архів Житомирської області. Ф. 396. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2—2 зв.

<sup>8</sup> ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 1 (1852). Арк. 10—24.

переслідування директорки місцевого пансіону. Джерелом інформації став перлюстрований лист на ім'я директора. М. Пирогов виступив на захист Ф. Кітченка, але наголосив, що той «незабаром вийде у відставку»<sup>9</sup>.

Наступний директор Волинської губернської гімназії в Житомирі Т. Пристюк потрапив у центр конфлікту на ґрунті особистої неприязні. Приводом стало засідання педагогічної ради наприкінці травня 1861 р., де розглядалося питання про поновлення виключених раніше за дисциплінарні порушення учнів старших класів. 10 голосів було подано за підтримку всіх колишніх вихованців без винятків, проти — 9, включно з директором та інспектором. Меншість підтримала поновлення лише «надійних» і тих, хто добросовісно відвідував заняття. Слова почесного попечителя гімназії В. де-Броель-Плятера (на посаді з 1860 р.) про те, що більшість при голосуванні вчинила «чесно та по совісті», викликали образу в решти<sup>10</sup>. Розгляд справи перетворився на суперечку між ним і директором. В. Плятер звинувачував очільника навчального закладу в учнівських безладах і навіть пропонував попечителю округу замінити його. Але через таке втручання в повноваження «адміністративних, керівних інстанцій» прохання про звільнення довелося подати самому В. Плятеру, який до того ж взагалі не мав права бути присутнім на згаданому засіданні педагогічної ради. Натомість директор обійшовся попередженням за те, що «надумав» обговорювати питання про звільнених учнів, не зміг «утримати в належних межах» поведінку почесного попечителя та допустив поїздку двох вчителів до Києва зі скаргою<sup>11</sup>. Цей конфлікт не вплинув на кар'єру Т. Пристюка, який у 1864 р. очолив дирекцію Радомської губернії у Варшавському окрузі [11, с. 222].

Належний регіональний контроль ускладнювався специфікою управлінської системи, адже директор губернської гімназії водночас відповідав за всю тутешню мережу училищ. Ці труднощі простежуються на прикладі скарги штатного наглядача Борзнянського повітового училища В. Клопотовського на трьох підлеглих учителів наприкінці 1855 р. У рапорті на ім'я генерал-губернатора І. Васильчикова, який керував округом у 1852—1856 рр., йшлося про зловживання спиртним, побиття учнів та обливання їх холодною водою. Жорстоке поводження з вихованцями підтверджували листи повітового скарбника та начальника інвалідної команди. Відряджений для перевірки інспектор казенних училищ Є. Стеблін-Камінський підтвердив деякі випадки побиття учнів, але заперечив появу вчителів на уроках у нетверезому стані. Загальне враження від училища було вкрай негативне, хоча ревізор визнавав, що «безлад укорінився, імовірно, з давнього часу»<sup>12</sup>. Оскільки В. Клопотовський нещодавно обійняв посаду, то на директора училищ Чернігівської губернії О. Богаєвського покладалося завдання «пильного спостереження», відвідування Борзни «якомога частіше» та особистої перевірки складних ситуацій. Останній детально доповів про щорічні роз'їзди, але в 1854 р. він відвідував лише Козелецьке та Остерське училища, а в 1855 р. огляди були скасовані через

<sup>9</sup> Там само. Спр. 3 (1860). Арк. 1—3.

<sup>10</sup> Там само. Оп. 27. Спр. 271. Арк. 1—2.

<sup>11</sup> Там само. Арк. 18—19 зв., 24—27.

<sup>12</sup> Там само. Оп. 226. Спр. 56. Арк. 10—13 зв.

спалах холери й ремонт Чернігівської гімназії. Зрештою В. Клопотовський отримав попередження за перебільшення проблем і порушення субординації при поданні рапорту, а вчителі-порушники були покарані доганою та переведенням<sup>13</sup>.

Релігійний фактор у поєднанні з недостатніми виявами поваги до імператорської влади надавали будь-якій скарзі чи доносу особливого значення. Саме це стало причиною перевірки Білоцерківського реального училища на початку 1878 р. За повідомленнями законовчителя В. Сольського директор О. Сокович критикував проведення молебню за багатоліття імператорського дому, прийшов на службу не в парадній формі, призначив некомпетентного псаломщика, забороняв учням цілувати хрест і загалом втручався в богослужіння<sup>14</sup>. Для з'ясування правдивості таких серйозних звинувачень до Білої Церкви вирушив помічник попечителя округу генерал-майор І. Новіков — майже всі вони виявилися результатом особистих «непорозумінь» між законовчителем і директором. Попечитель округу П. Антонович (1867—1880) таки звинуватив О. Соковича в деяких недоліках у релігійному вихованні учнів, але серйозних наслідків це не мало (працював на посаді до 1886 р.) з огляду на «користь діяльності в інших відношеннях». Хоча в навчально-виховному процесі та дисципліні ревізор теж виявив проблеми, наприклад, перевищення директором повноважень щодо призначення та контролю учнівських квартир, недостатню увагу до викладання окремих предметів, порушення фінансової та матеріальної звітності<sup>15</sup>.

Перевірки й анонімні доноси торкнулися навіть Першої київської гімназії, яка вважалася найпрестижнішим середнім закладом освіти у всьому окрузі. Тут навчалися діти місцевих чиновників і заможних містян. При гімназії розташовувалася Канцелярія попечителя навчального округу, що частково пояснює регулярне переведення тутешніх вчителів та інспекторів на вищі посади<sup>16</sup>. Майже 30 років (1862—1890) навчальним закладом керував Олексій Андріяшев, який також обіймав низку громадських посад, а наприкінці 1875 р. отримав чин дійсного статського радника [12, с. 89]. Завдяки педагогічному досвіду та впливовим знайомим О. Андріяшеву вдавалося триматися на посаді попри всі управлінські прорахунки та скарги, які періодично надходили окружній адміністрації. Так, у 1876 р. міністерство цікавилася книжковим магазином директора та начебто завищеними в ньому цінами, а через два роки відомство інформувало попечителя округу, що учнів нібито змушували саме в цьому магазині купувати всю необхідну літературу. У тому ж листі йшлося про можливий підкуп двох вчителів та О. Андріяшева одним зі вступників. Порушення не підтвердилися, а книжковий магазин працював згідно з чинним законодавством<sup>17</sup>.

У 1880 р. О. Андріяшев, крім зарплати та пенсії, почав отримувати й надбавку. Тоді ж міністерство дозволило йому працювати ще 5 років, а в 1885 та 1887 рр. про-

<sup>13</sup> Там само. Арк. 16—22 зв.

<sup>14</sup> Там само. Оп. 43. Спр. 159. Арк. 1—2, 6.

<sup>15</sup> Там само. Арк. 17—24.

<sup>16</sup> Там само. Оп. 87. Спр. 4806. Арк. 17—17 зв.

<sup>17</sup> Там само. Оп. 261. Спр. 5 (1878). Арк. 1—9.

довжувало термін на два роки [13, с. 53; 14, с. 350; 15, с. 301; 16, с. 214]. На початку 1888 р. попечитель округу С. Голубцов (1880—1888) дійшов висновку, що настав час змінювати багатолітнього директора Першої київської гімназії. У листі до міністра він обґрунтував це рішення численними господарськими порушеннями, які виявив під час ревізії його помічник І. Ростовцев. До того ж поточні завдання, насамперед заплановане розширення пансіонату, надмірно обтяжували О. Андріяшева. Попечитель округу підкреслив, що в особистій розмові директор начебто висловив бажання завершити службу в «більш скромному» навчальному закладі, наприклад, у нещодавно відкритій Києво-Печерській гімназії. Міністерство не заперечувало та просило надіслати відповідне подання<sup>18</sup>. Однак через два місяці С. Голубцов помер і переміщення не відбулося, хоча новий попечитель В. Вельямінов-Зернов (1888—1902) ініціював низку кадрових змін на всіх рівнях округу.

У липні 1889 р. міністр розпорядився залишити О. Андріяшева ще на рік, а у вересні до гімназії знову завітав ревізор [17, с. 182]. Об'єктом уваги окружного інспектора М. Шульженка стала господарська частина. Він зафіксував низку порушень під час ремонту будівлі, насамперед неправильне використання коштів «на підставі особистого розпорядження директора», недоліки у зборі плати за навчання та відсутність у бібліотеці книг на суму понад 2,2 тис. руб. Попечитель округу попередив директора та зобов'язав усунути всі недоліки<sup>19</sup>. У травні наступного року нібито від батька одного з учнів надійшов лист з переказом поширених у місті чуток про низку порушень службовців гімназії та привласнення О. Андріяшевим аж 5 тис. руб., які надійшли від почесного попечителя закладу М. Терещенка<sup>20</sup>. Зазначена сума та напрацьовані механізми обліку фінансів дозволяють говорити про неправдоподібність звинувачень: 5 тис. руб. дійсно надійшли в 1883 р. для ремонту системи опалення, але були витрачені на інші поточні потреби<sup>21</sup>. Подібні листи могли використовуватися окружним керівництвом як важіль впливу на чиновника, якого бажали звільнити чи перемістити на іншу посаду.

О. Андріяшев допрацював навчальний рік і 20 серпня 1890 р. пішов у відставку «згідно прохання» [18, с. 291]. Його наступник І. Посадський-Духовський, який перевівся із Сумського реального училища, попрацював менше року і теж став об'єктом скарги. У його випадку йшлося про недостатню турботу про гімназію «як у навчально-виховному, так і в господарському та гігієнічному відношенні»: деякі вчителі були грубі та зловживали алкоголем, будівля в поганому стані, поширювалася дифтерія. В. Вельямінов-Зернов виступив перед міністерством на захист підлеглого та схарактеризував І. Посадського-Духовського як «одного з кращих і найбільш активних директорів округу». Згадані педагоги гімназії, хоч і не були взірцевими, однак не давали приводу для покарань, а для усунення гігієнічних проблем директором була проведена дезінфекція та запланований ремонт<sup>22</sup>.

<sup>18</sup> Там само. Оп. 262. Спр. 8 (1888). Арк. 1—3.

<sup>19</sup> Там само. Оп. 307. Спр. 184. Арк. 1—5 зв.

<sup>20</sup> Там само. Оп. 262. Спр. 8 (1890). Арк. 2—6 зв.

<sup>21</sup> Там само. Спр. 9 (1891). Арк. 9 зв.

<sup>22</sup> Там само. Арк. 1—4 зв.

На початку 1892 р. в навчальному закладі вкотре стався спалах дифтерії й міністерство знову вимагало пояснень. Цього разу у відповіді В. Вельямінова-Зернова несподівано вплигло прізвище колишнього директора О. Андріяшева, на якого покладалася вся відповідальність за «надзвичайну занедбаність» будівлі Першої київської гімназії. Для прикладу, деякі класи були обклеєні шпалерами ще в 1857 р., а проблеми з водовідведенням та опаленням тривали роками. Попечитель знову відкинув звинувачення на адресу І. Посадського-Духовського, зокрема щодо недоцільності ремонту власної квартири<sup>23</sup>. Така підтримка забезпечила директору тривале перебування на посаді. У 1903 р. І. Посадський-Духовський перевівся на вищу посаду помічника попечителя Варшавського навчального округу, яку обіймав до смерті в 1912 р.<sup>24</sup>

Траплялося, що скарги надходили від очільників навчальних закладів, однак украй рідко їх об'єктом ставали київські службовці Управління округу: їх наближеність до попечителя фактично унеможлиблювала будь-які наслідки (попередження, догану чи звільнення), а самі чиновники добре знали тонкощі законодавства та внутрішню кухню місцевої системи, тому подібні скарги могли обернутися проти самого адресанта.

Наприкінці серпня 1878 р. директор Чернігівської гімназії А. Месс заявив про несвоєчасне відправлення листів правителем канцелярії попечителя округу Й. Романкевичем. Найбільше нарікань викликало затвердження ремонтних робіт. Правитель канцелярії, за словами директора, також перевищив повноваження, вимагаючи надіслати додаткові документи замість негайної підготовки доповіді попечителю. У відповідь П. Антонович вказав на низку порушень самого А. Месса. Зокрема, усупереч законодавству той планував проведення ремонту господарським способом без торгів, не оголосив про їхні умови в пресі та не надіслав кондиції<sup>25</sup>. Спроба «кинути тінь підозри» на правителя канцелярії не мала успіху. За 11 років спільної служби П. Антонович упевнився в «чесності та добросовісності» свого підлеглого. Звинувачення щодо листів теж були розвінчані наведенням конкретних дат відправлення кореспонденції. Окремі випадки затримок попечитель пояснив «неакуратністю пошти» або «несвоєчасним отриманням»<sup>26</sup>.

У 1880 р. А. Месс надіслав скаргу вже на свого підлеглого — в. о. інспектора гімназії П. Лапу. Її зміст і пояснення звинуваченого не дозволяють об'єктивно оцінити ситуацію. Директор та інспектор стверджували про взаємні образи аж до погроз побиття. А. Месс писав про «грубість і зухвалість», «крики», «люте обличчя» та «трясіння кулаками», П. Лапа — про «загрозливий вигляд», «крики», «грубе й образливе звернення», «кидання ледве не з кулаками». Деякі суперечки

<sup>23</sup> Там само. Арк. 8—10.

<sup>24</sup> У 1907 р. тодішній директор гімназії В. Немолодишев звинуватив попередників, зокрема й І. Посадського-Духовського, у неефективному управлінні фінансами пансіону, що призвело до зростання заборгованості закладу (Державний архів міста Києва. Ф. 108. Оп. 94. Спр. 288. Арк. 18—18 зв.).

<sup>25</sup> Умови торгів, опис вимог до проведення робіт.

<sup>26</sup> ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 27 (1878). Арк. 1—7.

відбулися у присутності вчителів. Взаємні випадки стосувалися і професійної діяльності. А. Месс зауважував невиконання інспектором наказів керівництва та недостатній нагляд за учнями, а П. Лапа виправдовувався обмеженими можливостями в умовах частих від'їздів директора. Не обійшлося без позаробочих непорозумінь, адже обидва службовці проживали поруч у будівлі гімназії. Директор звинуватив інспектора в самовільному захопленні комори й відмові її звільнити, розміщенні своїх продовольчих запасів у коридорі, де учні займалися гімнастикою, постійним порушенням спокою пізнім «катанням білизни»<sup>27</sup>. У відповідь П. Лапа дивувався інтересу керівника до його особистого життя та апелював до край нестерпного ставлення, проявом якого був наказ директора викинути розміщені в коморі речі без попередження з подальшими образами на адресу дружини інспектора<sup>28</sup>.

На цьому звинувачення не закінчилися. А. Месс використав постійні зміни П. Лапою посад як доказ непрофесійності. Ішлося, наприклад, про переходи «з вищого на нижче» місце: від інспектора Кишинівської гімназії — до вчителя Ніжинської, від директора Чернігівської земської вчительської семінарії — до вчителя тутешньої гімназії. Цю частину скарги попечитель округу С. Голубцов розпорядився видалити з копії, яку надіслав П. Лапі. У ній же йшлося про його «обмежений розум», «слабкість і безхарактерність», «нездатність» обіймати посаду інспектора, а також містилося прохання директора про переведення підлеглого до іншого закладу чи хоча б відсторонення<sup>29</sup>. На подібне завуальовано натякав і П. Лапа. За короткий час директорства А. Месса (з 1873 р.) Чернігівська гімназія, за його словами, стала ледь не найгіршим закладом округу.

Нааявність низки недоліків і загальний незадовільний стан констатував сам попечитель С. Голубцов. У листі до директора він ставив крапку на описаному конфлікті, закликаючи уникати повторення «подібних зіткнень», які негативно впливали на гімназію. Натомість «деякі дії» в. о. інспектора було трактовано як привід до непорозумінь, тож попечитель округу зробив попередження про наслідки для кар'єри у випадку суперечок. Не отримавши бажаного переведення підлеглого, Ф. Месс подав прохання про відставку, яке задовольнили на початку лютого 1881 р. [19, с. 80]<sup>30</sup>. П. Лапа працював на посаді до 1889 р., після чого ще два роки служив інспектором народних училищ Полтавської губернії. Показово, що впродовж 1874—1894 рр. всі інспектори Чернігівської гімназії мали статус виконувачів обов'язків [10, с. 458].

Нерідко, виявивши недоліки в діяльності навчальних закладів, попечитель округу здійснював посадові переміщення. З'ясувати їх конкретні причини можливо далеко не завжди, однак вони цілком відбивали уявлення про вдосконалення управління. На першому місці стояли взаємні переміщення штатних наглядачів повітових училищ, наприклад, Козелецького й Городнянського (1858), Новоград-Волинського й Златопольського (1860), Лубенського й Новгород-Сіверського (1863), Прилуцького

<sup>27</sup> Тогочасний спосіб прасування.

<sup>28</sup> ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 23 (1880). Арк. 9—23.

<sup>29</sup> Там само. Арк. 6—6 зв.

<sup>30</sup> Там само. Арк. 24—26.

й Лубенського (1868), Звенигородського й Володимир-Волинського (1873) тощо. Здебільшого розв'язати проблеми в навчальному закладі намагалися за допомогою призначення досвідченішого чи ефективнішого очільника.

У серпні 1859 р. до Києва надійшла скарга про свавілля по відношенню до деяких учнів з боку штатного наглядача Златопольського дворянського повітового училища І. Паєвського (заборонив проживати на квартирі вчителя та відправив самих додому за майже 150 км). Попечитель округу М. Пирогов відправив для перевірки свого помічника Й. Міхневича, який підтвердив справедливості звинувачень. Крім того, «як мені здається, — додатково наголосив ревізор, — він недостатньо турбується про належне виконання своїх обов'язків і йому потрібно бути уважнішим до своїх підлеглих»<sup>31</sup>. Й. Міхневич обіцяв в окремому звіті детально розкрити виявлені проблеми, що, напевно, і стало причиною рокування І. Паєвського зі штатним наглядачем Новоград-Волинського училища М. Сторожевським у лютому 1860 р. Ще за місяць його взагалі звільнили зі служби «по проханню за вислою», тож М. Пирогов розпорядився припинити справу [20, с. 36; 21, с. 53].

У 1885 р. відбулося рокування директорів Полтавського й Київського реальних училищ — Євгенія Лагорію та Івана Палієнка. Для першого це означало заохочення, для другого — пониження. Після завершення навчального року попечитель округу С. Голубцов надіслав до міністерства відповідне подання. 15 липня відомство погодило зміни, але захотіло дізнатися «дійсні причини переміщення Палієнка до Полтави»<sup>32</sup>. У конфіденційній відповіді С. Голубцова йшлося про надмірну одноосібну концентрацію влади в директорських руках, ігнорування педагогічної ради, порушення різних правил щодо організації навчально-виховного процесу та приховування «проступків досить серйозного характеру». Таке «свавілля ні в якому разі мною не може бути допущене», — констатувалося в листі. С. Голубцов описав один із прикладів замовчаних інцидентів: «[...] учні шостого класу [...] приносили з собою горілку до класів і у вбиральні деякі учні пили її до сп'яніння». Пізніше до переліченого додалися ще й недоліки майнової звітності. З поваги до багатолітньої служби та великої родини (семеро дітей) І. Палієнка було переведено до Полтавського реального училища, де «йому залишалося лише підтримувати встановлений порядок»<sup>33</sup>.

Попри наявні джерела, питання залишаються. Твердження щодо некомпетентності І. Палієнка не відповідають фактам з його управлінської кар'єри: він 12 років очолював Київське реальне училище (1873—1885), а до цього 7 років працював інспектором Першої київської гімназії [22, с. 139—140]. Обидва заклади перебували під пильним наглядом окружного керівництва, тож раптове виявлення низки порушень виглядає сумнівним. Навпаки, у період директорства І. Палієнка розвиток реального училища вирізнявся особливою динамічністю, було збудовано власну будівлю (1877), а кількість учнів зросла у 2,7 раза (за наступні 12 років —

<sup>31</sup> Там само. Оп. 25. Спр. 311. Арк. 4—11.

<sup>32</sup> Там само. Оп. 51. Спр. 45. Арк. 4.

<sup>33</sup> Там само. Оп. 262. Спр. 9 (1885). Арк. 3—6 зв.

лише у 1,6 раза). Заклад постійно відвідували / ревізували різні посадові особи: міністр, генерал-губернатор, попечителі округу та їх заступники, окружні інспектори тощо [8, с. 53, 75—77]. Очевидно вияв недовіри з боку окружного керівництва негативно вплинув на І. Палієнка, адже відразу після переведення до Полтави він подав прохання про відставку та тривалий час працював членом Київської міської управи [23, с. 18; 24, с. 44], хоча саме в 1885 р. закінчувалася дія наказу міністра про залишення його на службі на п'ятирічний термін після вислуги [25, с. 80]. Продовження залежало від підтримки окружного керівництва, якої І. Палієнко не мав.

Стосовно переміщення в 1893 р. директорів реальних училищ Олексія Новопашенного з Полтави та Івана Дзюблевського-Дзюбленка з Кременчука, то тут склалися передумови з обох сторін. Перший не зміг знайти спільну мову з інспектором, а другий — з місцевою громадою та педагогічною радою. У цьому випадку ротация стала способом підтримати авторитет обох директорів<sup>34</sup>. Подальші дії окружного керівництва показали, що управлінський хист директорів цінували порізно: наприкінці 1895 р. після 19 років служби О. Новопашенного було звільнено «згідно прохання», тоді як І. Дзюблевський-Дзюбленко отримав дозвіл працювати навіть із 30 роками вислуги й залишався на посаді аж до 1906 р. [26, с. 449; 27, с. 473; 28, с. 349].

Чи не найбільшим рекордсменом із кількості переміщень на управлінських посадах різних навчальних закладів був Едуард Ронталер. У сучасній історіографії утвердилася думка про його участь у Січневому повстанні 1863 р., перебування під слідством і судом, полон і втечу [29], однак формулярний список про службу не містить подібних даних, а тривала успішна кар'єра беззаперечно свідчить про лояльність до уряду. З 1869 р. Е. Ронталер обіймав різні вчительські посади у Другій одеській гімназії. У 1871 р. йому було оголошено подяку міністра, а в 1873 та 1874 рр. — попечителя округу. На керівні посади Е. Ронталера почали призначати з 1875 р. Спочатку він кілька місяців виконував обов'язки інспектора Рішельєвської гімназії (1875—1876), потім обіймав аналогічну посаду в Кишинівській гімназії (1877—1880), Другій одеській (1880—1882) та Аккерманській (1882—1883) прогімназіях. За цей час його двічі відряджали за кордон, оголосили ще одну подяку від попечителя, нагородили орденами Св. Станіслава 2-го ступеня та Св. Анни 3-го ступеня. До 1880 р. Одеський навчальний округ очолював С. Голубцов, який після переведення до Києва виклопотав переміщення Е. Ронталера до Умані (1883) на посаду інспектора нової прогімназії<sup>35</sup>.

Через два роки С. Голубцов запланував переведення директора Кам'янець-Подільської гімназії В. Петра до Києво-Печерської, а на його місце — М. Фірсова з Новгород-Сіверська. Перший погодився на нижчу посаду інспектора та значно менше жалування через можливість паралельно працювати приват-доцентом в університеті. Києво-Печерська гімназія лише відкривалася, тож утримання керівника поки не передбачалося. Натомість М. Фірсов уважався гарною кандидатурою для

<sup>34</sup> Там само. Оп. 59. Спр. 75. Арк. 1.

<sup>35</sup> Там само. Оп. 262. Спр. 17 (1898). Арк. 6—14.

Кам'янця-Подільського як «міста, що знаходиться на околиці», а тому потребує пильного контролю за учнями та протидії поширенню польського впливу. Звільнене місце директора Новгород-Сіверської гімназії посів Е. Ронталер, який, за словами попечителя округу, «своєю енергією» багато зробив для Уманської прогімназії<sup>36</sup>. Це була його шоста управлінська посада за 10 років.

Перебуваючи в Новгород-Сіверську, Е. Ронталер отримав черговий орден — Св. Анни 2-го ступеня (1887), але після смерті в 1888 р. С. Голубцова втратив головного покровителя. За нового попечителя на директора гімназії з усіх боків посилалися скарги. Місцева громадськість подекувала «про страшну силу, якою користувався Ронталер в часи Голубцова», тож тепер стало більше важелів впливу. Восени 1888 р. новий попечитель В. Вельямінов-Зернов доручив окружному інспектору М. Шульженку провести дізнання щодо порушень у Новгород-Сіверську. Серед іншого, ішлося про переслані начальником Чернігівського губернського жандармського управління М. Пушкарьовим листи від його помічника у Стародубському повіті та батька одного з учнів, члена окружного суду. Адресанти звинувачували Е. Ронталера в перешкоджанні вступу до гімназії місцевих уродженців на користь «євреїв, поляків та німців із західних країн». Згадали також про його «інородницьке» походження, утиски дітей «православної інтелігенції», грубе спілкування, підтримку культури доносів серед вихованців і чутки про хабарництво під час вчителювання в Одесі. Деякі підписані фальшивими прізвищами скарги на Е. Ронталера містили викриту брехню, наприклад, про перебування учнів на полюванні в нетверезому стані<sup>37</sup>.

Статистичні дані побіжно підтверджують частину сказаного: у 1885—1888 рр. кількість учнів-католиків гімназії зростає в середньому в 5 разів, лютеран — у 3 рази, євреїв — у 2—2,5 рази. Однак до закриття в 1888 р. підготовчого відділення при старших класах і запровадження процентних норм для юдеїв питома вага всіх згаданих груп не перевищувала 25—30 % [9, с. 160—161]. Зменшення числа місцевих дітей серед учнів привернуло увагу місцевого земства та стало причиною для відмови у виділенні коштів на заклад.

Після проведеної у грудні 1888 р. ревізії окружний інспектор М. Шульженко категорично спростував звинувачення на адресу директора. Зокрема всі випадки виключення дітей місцевих жителів були зумовлені винятково їх неуспішністю, зменшення кількості учнів — загальною тенденцією для повітових центрів. При цьому Е. Ронталер як «німець за походженням, лютеранин по віросповіданню, уродженець Царства Польського» міг і не мати симпатій до місцевої громади, однак особисті вподобання «не можуть бути предметом звинувачень», наголошував М. Шульженко. В одній зі скарг ішлося про відкриття учнівських квартир поруч із будинком розпусти, однак окружний інспектор не знайшов у Новгород-Сіверську жодного борделю. Утім, він таки виявив недоліки: надання учням дозволу відвідувати театр у будні дні, відкриття без санкції вищого керівництва благодійних збо-

<sup>36</sup> Там само. Оп. 51. Спр. 42. Арк. 1—2.

<sup>37</sup> Там само. Оп. 262. Спр. 11 (1888). Арк. 2—11, 24.

рів на стипендії для бідних юнаків (наприклад, на честь покійного С. Голубцова), неправильне ведення канцелярських справ, зловживання помічника класного наставника тощо. У результаті, попечитель округу обмежився оголошенням Е. Ронталеру службового зауваження, але з попередженням про «серйозні наслідки» у випадку повторення подібних порушень «закона та порядку»<sup>38</sup>.

Коли в лютому 1889 р. директор звернувся до міністерства з проханням про переведення до університетського міста, В. Вельямінов-Зернов категорично відмовив. Він не лише згадав неросійське походження Е. Ронталера, а й підкреслив «невизначеність його національного типу». Про переведення до Києва, де зазвичай на посади призначалися «видатні по службовій діяльності та педагогічних здібностях особи», не могло бути мови. Натомість В. Вельямінов-Зернов планував підшукати посаду «в одному з губернських міст», де за директором можна здійснювати пильний нагляд. У березні на захист Е. Ронталера виступив голова Стародубського окружного суду І. Мальте. Наповнення Новгород-Сіверської гімназії уродженцями інших регіонів, на його думку, продемонструвало великий контраст із місцевим контингентом «віддаленої глушини» та викликало спротив «провінційного болота», «так званої громади (карт і частувань)»<sup>39</sup>.

У наступні місяці продовжувалося конфіденційне листування між різними чиновниками щодо особистості Е. Ронталера. З нього видно, що незадоволення попечителя округу лише посилювалося і він чекав завершення навчального року, щоб перемістити підлеглого до іншого навчального закладу. Нарешті в червні 1889 р. він домігся рокування Е. Ронталера з директором Лубенської гімназії М. Лазаренком [30, с. 182]. На новому місці «стійкий характер» першого мав забезпечити «покращення нагляду за вихованцями» й порядку серед наглядачів<sup>40</sup>. Натомість М. Лазаренко, який незмінно керував гімназією майже 12 років і мав 35 років вислуги, мав забезпечити спокій і стабільність у закладі<sup>41</sup>.

За кілька днів після прибуття до Лубен Е. Ронталер отримав остаточну відмову щодо переміщення до університетського міста. На цьому етапі він заручився підтримкою військового міністра П. Ванновського, але навіть ця протекція не вплинула на рішення освітнього відомства. В аргументації міністр І. Делянов указав, що лише зараз стало відомо про репутацію Е. Ронталера як «вкрай невірального адміністратора», який неодноразово відступав від закону та розпоряджень керівництва в період служби в Одеському навчальному окрузі<sup>42</sup>. У Лубенській гімназії служба нібито складалася більш-менш спокійно. Наприкінці 1889 р. Е. Ронталер доповідав, що тутешні учні навчаються добре, але для покращення рівня знань російської мови потрібно підсилити заклад вчителями з Москви чи Петербургу. «Надіслати наглядачку з Москви» директор просив і для тутешньої жіночої гімназії. Водночас

<sup>38</sup> Там само. Арк. 15—15 зв., 36—42 зв.

<sup>39</sup> Там само. Арк. 46—57 зв.

<sup>40</sup> Там само. Оп. 54. Спр. 52. Арк. 1—2.

<sup>41</sup> На 40-річчя служби М. Лазаренко пішов у відставку, але до 1902 р. залишався зарахованим до міністерства.

<sup>42</sup> ЦДАІАК України. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 11 (1888). Арк. 60—61.

він був незадоволений міським головою М. Шеметом як очільником попечительської ради, зокрема його намірами змінити начальницю цього закладу<sup>43</sup>.

У наступному році до Лубен особисто завітав попечитель В. Вельямінов-Зернов, що фактично стало кінцем управлінської кар'єри Е. Ронталера в Київському навчальному окрузі. Додаткове значення мали й виявлені порушення ще під час його управління Уманською прогімназією. Її директор К. Турчаковський доповів, що упродовж 1883—1885 рр. Е. Ронталер приймав пожертви без обліку та звітності, продавав казенні зошити й програми, отримував незаконний прибуток від власників учнівських квартир, неправильно розпоряджався коштами для закупівлі меблів і літератури. Він нібито витрачав кошти закладу на привезені з Аккермана непотрібні книги та старі предмети інтер'єру. В. Вельямінов-Зернов акумулював зібрані відомості в єдину записку на ім'я міністра народної освіти І. Делянова. Крім уманської та новгород-сіверської справ додав також звіт про викриті недоліки в Лубнах: зарахування учня без іспиту, передчасне відкриття пансіону та несанкціоноване призначення туди службовців. Загальна картина обумовила пропозицію усунути Е. Ронталера взагалі з округу<sup>44</sup>. У відповідь міністр запропонував директору, який «не заслуговує на довіру вищого керівництва», звільнитися не лише з посади, а й загалом зі служби по відомству. На подання такого прохання Е. Ронталеру відвели менше тижня — до 25 грудня 1890 р. При цьому лист І. Делянова надійшов із Петербургу до Києва навіть на два дні пізніше кінцевого терміну<sup>45</sup>. У підсумку Е. Ронталер таки звільнився у січні 1891 р. та, попри спротив попечителя округу, домогся призначення повної пенсії [31, с. 51]. Через кілька років він відкрив приватне комерційне училище у Варшаві, а пізніше — торгову школу.

Схожим чином завершилася справа інспектора народних училищ Волинської губернії Гаврила Солнцева. У березні 1888 р. до міністра дійшла інформація про його зловживання алкоголем. На прохання попечителя округу С. Голубцова начальник Волинського губернського жандармського управління П. Бек та губернатор В. фон Валь негласно зібрали додаткові відомості. Вони підтвердили підозри щодо спиртного та з'ясували, що Г. Солцев під час службових поїздок не гребує «даровою підводою», «змушує вчителів платити прогони» і, за непідтвердженими чутками, вимагає хабарі. За кілька місяців, у жовтні 1888 р., В. Вельямінов-Зернов сам переконався в невідповідності інспектора займаній посаді та надіслав до міністерства подання про його звільнення<sup>46</sup>. У результаті Г. Солнцева, який на той час мав понад 25 років педагогічної вислуги, а загалом — понад 45 років (з 1878 р. він отримував пенсію), досить швидко відправили у відставку.

Скарги й доноси не завжди знаходили підтвердження, хоча й у цьому випадку демонстрували окружному керівництву наявність невдоволених осіб чи недостатній авторитет чиновника. Для віддалених повітових центрів чинником впливу на ухвалення остаточного рішення був дефіцит кваліфікованих кадрів. У березні

<sup>43</sup> Там само. Спр. 10 (1889). Арк. 1—5 зв.

<sup>44</sup> Там само. Спр. 11 (1888). Арк. 65—79.

<sup>45</sup> Там само. Оп. 55. Спр. 134. Арк. 1, 24, 34.

<sup>46</sup> Там само. Спр. 4 (1888). Арк. 1—11.

1888 р. сосницький предводитель дворянства В. Лішин скаржився на штатного наглядача тутешнього училища М. Морозова. Його претензії зводилися до недобросовісного ведення документації училищної ради («навмисно спотворював сенс постанов»), зверхнього та грубого спілкування з колегами. В. Лішин наголосив, що проблема не нова та відома громадськості, тож пропонував перевести М. Морозова вчителем до іншого закладу. Таку позицію підтримав директор народних училищ Чернігівської губернії А. Жданович, однак попечитель округу В. Вельямінов-Зернов не затвердив запропоноване пониження наглядача. Не мало успіху й повторне, більш наполегливе подання та друга скарга В. Лішина. Можемо припустити, що протекцію М. Морозову, який за негативного для себе сценарію просив переведення до Черкаського міського училища на аналогічну посаду, забезпечив помічник попечителя І. Ростовцев. Саме з ним радився В. Вельямінов-Зернов, який лише нещодавно очолив округ, ухвалюючи рішення<sup>47</sup>. Складно об'єктивно оцінювати управлінський хист М. Морозова, однак маємо констатувати, що Сосницьке повітове училище вирізнялося скрутним фінансовим становищем і тривалий час залишалось єдиним неререформованим у міське на Лівобережжі<sup>48</sup>.

Наприкінці 1898 р. тому ж В. Вельямінову-Зернову на вимогу міністерства довелося ревізувати Кам'янець-Подільську гімназію. Ще у травні віцедиректор Департаменту народної освіти М. Дебольський повідомив: до відомства «дійшло, що нібито директор [Федір Васильєв] бере хабарі». Попечитель округу, через свої відпустки та часте перебування у Санкт-Петербурзі, не поспішав із перевіркою, але таки завітав до Кам'янець-Подільського на три дні у листопаді. «Не побачив справ на підставі яких можна було б говорити про недобросовісність директора [...] анонімна скарга не потребує уваги», — доповів попечитель. Ні прохачі, яких він приймав, ні місцеві посадовці (єпископ, губернатор, голова окружного суду тощо) жодним чином не скаржилися на Ф. Васильєва<sup>49</sup>. Він працював до 1901 р., коли відбулося його рокирування з директором Новгород-Сіверської гімназії Дмитром Ордою [32, с. 689]. Останній користувався більшою довірою керівництва, був залишений на три роки на службі навіть після 30-річної вислуги (до 1906 р.), отримував жалування та пенсію з доплатою, мав чин дійсного статського радника (1902) та був нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ст. (1905)<sup>50</sup>.

Ф. Васильєв мав такий же професійний стаж, але поступався кількістю нагород. Його переведення до Новгород-Сіверська стало наслідком виявлення окружним інспектором М. Преліним порушень під час ревізій у листопаді 1900 р. та січні 1901 р. Директора звинуватили в «неакуратному й несвоечасному» зборі плати за навчання, унаслідок чого виникла заборгованість у розмірі 1150 руб.<sup>51</sup> Упродовж двох з половиною років попечителі округу (В. Вельямінов-Зернов, а потім

<sup>47</sup> Там само. Оп. 53а. Спр. 97. Арк. 1—5.

<sup>48</sup> Там само. Оп. 226. Спр. 56. Арк. 10—11 зв.

<sup>49</sup> Там само. Оп. 262. Спр. 13 (1898). Арк. 1—3 зв.

<sup>50</sup> Там само. Оп. 64. Спр. 50. Арк. 91 зв. — 92 зв.; Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО). Ф. 319. Оп. 2. Спр. 891. Арк. 49, 74.

<sup>51</sup> ДАХМО. Ф. 319. Оп. 3. Спр. 415. Арк. 15—16 зв.

В. Беляєв) намагалися стягнути ці кошти з Ф. Васильєва, який виправдовував появу боргів складними матеріальними умовами місцевих чиновників, чії діти навчалися в гімназії та докладав зусиль, щоб кошти були повернуті. Після його переведення до Новгород-Сіверська цим займався новий директор, згадуваний Д. Орда. У 1903 р., коли сума невиплат зменшилася до 400 руб., міністерство, попри протести окружного керівництва, таки звільнило Ф. Васильєва від сплати з огляду на його велике сімейство (5 дітей) та відсутність належним чином засвідченої Контрольною палатою недоїмки<sup>52</sup>.

Таким чином, у другій половині ХІХ ст. скарги й доноси стали рутиною для багатьох керівників закладів освіти Київського навчального округу. Вони мали різний зміст (від конкретних порушень чи зловживань до загального невдоволення), авторство (батьки, колеги-педагоги, представники місцевої влади, аноніми) й наслідки. Здебільшого система всіляко захищала кваліфікованих і досвідчених чиновників, а рішуче реагувала лише коли йшлося про політичні ризики або підтвержені фінансові зловживання. В основі цієї моделі поведінки лежав не лише бюрократизм, а й банальна відсутність глибокого кадрового резерву. Попечителі округу прагнули запобігти громадському розголошу та підриву як авторитету очільників навчальних закладів, так і свого власного, адже підбирали й контролювали підлеглих саме вони. Превентивним заходом найчастіше ставали посадові рокирування та переміщення на інше місце роботи, нерідко до іншої губернії. Якщо чиновник мав необхідну вислугу для пенсії чи дійсно був порушником, то його відправляли у відставку «за власним бажанням». Не обходилося і без особистісного фактора. Накопичення скарг, навіть без підтвердження фактів, поступово акумулювало невдоволення вищого керівництва. Новий попечитель (це добре видно на прикладі В. Вельямінова-Зернова) часто прагнув замінити керівні кадри на лояльніші та професійніші, чи просто особисто знайомі, тож вмів використовувати скарги й доноси як важіль впливу. Попри наявне об'єктивне підґрунтя цієї гіпотези, вона потребує ретельного опрацювання та належного підтвердження фактами.

#### СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bovhyria, A. Donosy u suspilno-politychnomu zhytti Hetmanschyny XVII—XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2013. 1: 67-79 [in Ukrainian]. [Бовгиря А. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII—XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 67—79].
2. Kazmyrchuk, M. Skarhy yak dzhерело vyvchennia sotsialno-ekonomichnykh zmin u Kyivskii hubernii (1861—1917 rr.). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 2012. 5: 271-274 [in Ukrainian]. [Казьмирчук М. Скарги як джерело вивчення соціально-економічних змін у Київській губернії (1861—1917 рр.). *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 271—274].
3. Molchanov, V.V. Koruptsiia yak sotsialnyi chynnyk dobrobutu imperskoi administratsii u pidrosiiskii Ukraini. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2008. 14: 247-267 [in Ukrainian].

<sup>52</sup> ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 187. Спр. 146. Арк. 43—63; ДАХмО. Ф. 319. Оп. 3. Спр. 415. Арк. 72—73.

- [Молчанов В.Б. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2008. Вип. 14. С. 247—267].
4. Shandra, V.S. Sluzhba v ukrainskykh guberniakh Rossiiskoi imperii. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 t.* Т. 1. Kyiv, 2009. 279-315 [in Ukrainian].  
[Шандра В.С. Служба в українських губерніях Російської імперії. *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* Т. 1. Київ, 2009. С. 279—315].
  5. Shandra, V.S. Do istorii stvorennia ta diialnosti Kyivskoho uchbovoho okruhu v 30—60 rr. XIX st. *Istoryko-geografichne vyvchennia pryrodnykh ta sotsialno-ekonomichnykh protsesiv na Ukraini. Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv, 1988. 49-54 [in Ukrainian].  
[Шандра В.С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30—60 рр. XIX ст. *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. Збірник наукових праць.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 49—54].
  6. Kruhliak, M. Koruptsiia u vyshchykh navchalnykh zakladakh Rossiiskoi imperii u XIX — na pochatku XX st. (na prykladi Ukrainy). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia.* 2015. 2 (2): 26-30 [in Ukrainian].  
[Кругляк М. Корупція у вищих навчальних закладах Російської імперії у XIX — на початку XX ст. (на прикладі України). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2015. Т. 2, № 2. С. 26—30].
  7. Shemeta, Yu.M. Konflikty mizh vykladachamy, sluzhbovtsiamy i uchniamy himnazii, prohimnazii ta realnykh uchylyshch Kyivskoho uchbovoho okruhu 1832—1882 rr. *Hileia: naukovyi visnyk.* 2018. 136: 21-26 [in Ukrainian].  
[Шемета Ю.М. Конфлікти між викладачами, службовцями і учнями гімназій, прогімназій та реальних училищ Київського учбового округу 1832—1882 рр. *Гілея: науковий вісник.* 2018. Вип. 136. С. 21—26].
  8. Matchenko, I. Dvadsatipyatiletie Kievskogo realnogo uchilishcha (1873—1898 g.). *Istoriicheskaia zapiska.* Kyiv, 1898 [in Russian].  
[Матченко И. Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873—1898 г.). *Историческая записка.* Киев, 1898. 224 с.].
  9. Panazhenko, I. *Istoriicheskaia zapiska o Novgorodseverskoy gimnazii.* Kyiv, 1889 [in Russian].  
[Панащенко И. *Историческая записка о Новгородсеверской гимназии.* Киев, 1889. 172 с.].
  10. Tutolmin, M.T. *Stoletie Chernigovskoy gimnazii: 1805—1905. Kratkaya istoricheskaia zapiska.* Chernihiv, 1906 [in Russian].  
[Тутолмин М.Т. *Столетие Черниговской гимназии: 1805—1905. Краткая историческая записка.* Чернигов, 1906. 516 с.].
  11. Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva narodnogo prosveshcheniya na 1868 g. Saint Petersburg, 1868 [in Russian].  
[Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1868 г. Санкт-Петербург, 1868. 350 с.].
  12. Nagrady. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1876. 3: 89 [in Russian].  
[Награды. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.* 1876. № 3. С. 89].
  13. Naznachenie pensiy. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1880. 2: 53 [in Russian].  
[Назначение пенсий. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом.* 1880. № 2. С. 53].
  14. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom.* 1880. 11: 349-350 [in Russian].

- [Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1880. № 11. С. 349—350].
15. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1885. 11: 301-302 [in Russian].  
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1885. № 11. С. 301—302].
16. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1887. 8: 214 [in Russian].  
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1887. № 8. С. 214].
17. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1889. 7: 182-183 [in Russian].  
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1889. № 7. С. 182—183].
18. Uvolnenie ot sluzhby. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1890. 10: 291 [in Russian].  
[Увольнение от службы. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1890. № 10. С. 291].
19. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1881. 3: 80 [in Russian].  
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1881. № 3. С. 80].
20. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1860. 3: 36-37 [in Russian].  
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1860. № 3. С. 36—37].
21. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1860. 4: 53-54 [in Russian].  
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1860. № 4. С. 53—54].
22. Stoletie Kievskoy pervoy gimnazii. (1809—1811—1911 gg.). Т. 1. Imennye spiski i biografii dolzhnostnykh lits i vospitannikov gimnazii. Kyiv, 1911 [in Russian].  
[Столетие Киевской первой гимназии. (1809—1811—1911 гг.). Т. 1. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. Киев, 1911. XII, 548 с., 28 л. ил.].
23. Uvolnenie ot sluzhby. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1886. 1: 18 [in Russian].  
[Увольнение от службы. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1886. № 1. С. 18].
24. Adres-kalendar lits sluzhashchikh v pravitelstvennykh i obshchestvennykh uchrezhdeniyakh Kievskoy gubernii na 1886 god. Kyiv, 1886 [in Russian].  
[Адрес-календарь лиц служащих в правительственных и общественных учреждениях Киевской губернии на 1886 год. Киев, 1886. VI, 118 с.].
25. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge let. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom*. 1881. 3: 80 [in Russian].  
[Оставление на службе по выслуге лет. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1881. № 3. С. 80].
26. Vysochayshie prikazy po grazhdanskomu vedomstvu. *Tsirkulyar po Kievskomu uchebnomu okrugu*. 1895. 12: 449-450 [in Russian].

- [Высочайшие приказы по гражданскому ведомству. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1895. № 12. С. 449—450].
27. Ostavlenie na sluzhbe po vysluge sroka. *Tsirkulyar po Kievskomu uchebnoti okrugu*. 1895. 12: 473 [in Russian].  
[Оставление на службе по выслуге срока. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1895. № 12. С. 473].
28. Vysochayshie prikazy po grazhdanskomu vedomstvu. *Tsirkulyar po Kievskomu uchebnoti okrugu*. 1906. 7-8: 349-350 [in Russian].  
[Высочайшие приказы по гражданскому ведомству. *Циркуляр по Киевскому учебному округу*. 1906. № 7-8. С. 349—350].
29. Edward-Alexander Rontaler 1846—1917. *Życiopys oprac. przez prof. Wacława Klossa. Na obchód 40-lecia szkoły im. E.A. Rontalera*. Warszawa, 1936 [in Polish].
30. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnyim okrugom*. 1889. 7: 182 [in Russian].  
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1889. № 7. С. 182].
31. Opredelenie, peremeshchenie i uvolnenie chinovnikov. *Tsirkulyar po upravleniyu Kievskim uchebnyim okrugom*. 1891. 2: 51 [in Russian].  
[Определение, перемещение и увольнение чиновников. *Циркуляр по управлению Киевским учебным округом*. 1891. № 2. С. 51].
32. Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva narodnogo prosveshcheniya na 1902 god. Saint Petersburg, 1902 [in Russian].  
[Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1902 год. Санкт-Петербург, 1902. 937 с.].

Надійшла / Received 20.02.2026

*Volodymyr MYLKO*

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,  
Department of History of Ukraine of the 19<sup>th</sup> and Early 20<sup>th</sup> Centuries,  
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)  
volodymyr.mylko@gmail.com  
<https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

#### COMPLAINTS AND DENUNCIATIONS AS A REFLECTION OF STAFFING IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE KYIV EDUCATIONAL DISTRICT (SECOND HALF OF THE 19<sup>th</sup> CENTURY)

**The aim** of the article is to analyze the management of educational institutions of the Kyiv Educational District (second half of the 19<sup>th</sup> century) through the prism of complaints and denunciations against the activities of their leaders. The main focus is on directors and inspectors of gymnasiums, real schools, and shtat watchers of schools of uiezd. **The methodological basis** includes the use of historical-systemic (ensuring the study of processes as a single system, where managers and institutions are interconnected), historical-comparative (facilitating the identification of common and distinctive features of the district leadership's response), and historical-genetic (enabling the disclosure of all stages of the consideration of complaints and denunciations from the point of view of cause-and-effect relationships) approaches.. Cross-analysis of various documents and creation of a prospective picture of events at the personal level became the basis for establishing the truthfulness or unreliability of the accusations. **The scientific novelty** is determined by

the actualization of the problem, which has not been adequately studied in the professional community, and its disclosure is based on a representative archival database. The emphasis on complaints and denunciations as a source of valuable information about the activities of educational institution administrators helped to look at the entire education system, particularly its higher levels of administration (district and ministerial), and to break away from stereotypical institutional studies. The completion of the tasks allowed **conclusions** to be drawn about the diversity and prevalence of anonymous and open accusations of numerous abuses. It has been traced that complaints and reports were received at various levels (to Kyiv and St. Petersburg) and originated both internally (parents, fellow teachers, subordinates) and externally (representatives of local authorities). It has been proven that district trustees used job rotations and transfers to other positions as a method of solving the problem. The shortage of qualified experienced personnel meant that retirement was only possible in extreme cases and if the employee had the necessary length of service to qualify for a pension (at least 25 years). The likelihood of such consequences increased after the appointment of a new district trustee who sought to place loyal subordinates in key positions. Finally, for further verification, a **hypothesis** was proposed about the covert initiation of anonymous complaints as a method of influencing a specific official.

***Keywords:** educational district, trustee, inspector, director, denunciation, complaint, gymnasium, real school, audit.*